

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות

פרקים ד-ה : תפילה

סוגיה ו : תפילת ערבית - רשות או חובה ?

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

© כל הזכויות שמורות למחבר

סוגיה ו: תפילת ערבית - רשות או חובה?

רקע

נחלקו תנאים ואמוראים אם תפילת ערבית רשות או חובה. רוב הראשונים פוסקים שתפילת ערבית רשות, והם מתמודדים עם המקורות שמשמע מהם שתפילת ערבית חובה.

מקורות

- א. גמ' כז: כח. "תפלת הערב אין לה קבע... ואותו תלמיד ר' שמעון בן יוחאי הוה"
 ב. תוס' כו. ד"ה טעה
 רי"ף יח: יט. "תפלת הערב אין לה קבע... והאידינא נהוג עלמא לשוייה כחובה"
 תלמידי רבינו יונה יח. ד"ה גמ'
 רא"ה ד"ה פסקא תפלת הערב אין לה קבע
 ג. רמב"ם הל' תפילה פ"א ה"ו, פ"ג ה"ז, פ"ט ה"ט, פ"י ה"ו [והשגת הראב"ד]
 ד. שו"ע סי' רלז, ומשנה ברורה

רא"ה ד"ה פסקא תפלת הערב אין לה קבע

תפלת הערב אין לה קבע, מאי אין לה קבע אינה קבע, דסבידא ליה כמאן דאמר תפלת ערבית רשות. אמר רב יהודה אמר שמואל תפלת ערבית רבן גמליאל אומר חובה ר' יהושע אומר רשות. אביי אמר הלכה כדברי האומר חובה, ורבא אמר הלכה כדברי האומר רשות. וקיימא לן הלכה כרבא. וכתב רבנו ז"ל מיהו הני מילי היכא דלא צלי ליה כלל, אבל היכא דצלי לה תפלת ערבית כבר שוייה עליה חובה, כלומר להאי שעתא, ואי טעי הדר לרישא, כדאמרינן לקמן: אמר רב טעה ולא הזכיר של ראש חדש ערבית אין מחזירין אותו שאין מקדשין אלא ביום, דשמעינן מינה שאם טעה בערבית בשבת או בימים טובים שמחזירין אותו, ואמרינן נמי: טעה ולא התפלל ערבית יתפלל שחרית שתים, והא דברי הכל היא וליכא מאן דפליג עלה. ואפילו למאן דאמר רשות, חובה הוא דליכא אלא מצוה איתא, והאידינא נהוג עלמא לשוייה כי חובה, עד כאן דברי רבנו ז"ל. ואין דברי רבנו ז"ל ברורים. דההיא דאמר רב טעה ולא הזכיר וההיא נמי דתניא טעה ולא התפלל ערבית, תרויהו למאן דאמר חובה ולא למאן דאמר רשות, והכי פרישנא לעיל וכההיא דיומא דאמרינן תפלת נעילה פוטרת של ערבית ופרישנא לה התם בגמרא למאן דאמר חובה ולא למאן דאמר רשות. והא דאמרינן התם בשבת בפרקא קמא דלמאן דאמר תפלת ערבית רשות כיון דשרא ליה המיניה, כלומר כדי לאכול, לא מטרחינן ליה להפסיק, דמשמע דהא לא שרא המיניה דהינו חגורו, כיון דלא התחיל כלל מטרחינן ליה, ההיא בדקבלה עליה לצלוייה לההיא שעתא, ואפילו הכי כיון דעקר תפלת ערבית רשות לא מחמרינן עליה לאטרותיה להפסיק כיון דשרא ליה המיניה, דחשיב התחלת סעודה, אלא בגמר למיכל ומצלי לה בתר הכי. ומיהו ודאי במוצאי שבת מסתברא דהויה חובה, משום דבעי למימר הבדלה בחונן הדעת. מכל מקום נקיטנן מינה, מודקימא לן רשות, דלא קפדינן בה לעולם במסמך גאולה לתפלה, למימרא דאי מזדמנא ליה מלתא טפי לצלויי ברישא עביד, מיהו כל היכא דכי הדדי נינהו ודאי מסמך גאולה לתפלה עדיף, למימרא דליצלי לה לבתר קרית שמע.

הסבר הסוגיה

אמר רב יהודה אמר שמואל: תפלת ערבית - רבן גמליאל אומר חובה, ר' יהושע אומר רשות. אמר אביי: הלכה כדברי האומר חובה. ורבא אמר: הלכה כדברי האומר רשות.
[גמ' כז:]

נחלקו רבן גמליאל ורבי יהושע אם תפילת ערבית רשות או חובה, ונחלקו האמוראים בפסק ההלכה. לפי גרסתנו, האמוראים שנחלקו הם אביי ורבא, ולגרסת ספרים אחרים, האמוראים שנחלקו הם רב ושמואל. לפי שתי הגרסאות הלכה שתפילת ערבית רשות או מפני שאביי ורבא - הלכה כרבא, או מפני שהלכה כרב באיסורי. כך פוסקים רוב הראשונים [רי"ף יט., רמב"ם פ"א ה"ו ועוד ראשונים], אולם הריטב"א [ד"ה דתניא] פוסק שתפילת ערבית חובה [ע"ש ראיותיו].

ניתן להבין שהמחלוקת תלויה במחלוקת התנאים במקור לתפילות החובה. אם אבות תיקנום, אין הבדל בין תפילת שחרית ותפילת מנחה לתפילת ערבית. אם תפילות כנגד קרבנות, שחרית ומנחה הן כנגד קרבנות חובה, וערבית היא כנגד איברים ופדרים שאינם חובה.¹

הראשונים מקשים על פסק ההלכה משני מקורות שמשמע מהם שתפילת ערבית חובה: א. הגמ' בריש פרקין [כו.] מביאה את דברי רבי יוחנן האומר: "טעה ולא התפלל ערבית מתפלל בשחרית שתיים" - משמע שחובה להתפלל ערבית.

ב. הגמ' בסוף הפרק [ל:] אומרת: "טעה ולא הזכיר של ראש חודש ערבית אין מחזירין אותו לפי שאין בית דין מקדשין את החדש אלא ביום" - משמע שזה דין מיוחד בראש חודש אך באופן עקרוני מחייבים את הטועה בתפילת ערבית לחזור ולהתפלל. אם תפילת ערבית רשות, מדוע מחייבים אותו לחזור ולהתפלל?

הראשונים מתרצים שאלות אלו בשלושה כיוונים שונים:

א. הרי"ף [יט. באלפס] מפרש: "וקיימא לן דהלכה כרבא, מיהו הני מילי היכי דלא צלי ליה כלל אבל היכא דצלי ליה לתפלת ערבית כבר שוייה עליה חובה ואי טעי הדר לרישא". המתפלל ערבית מקבל על עצמו תפילה זו כחובה, ולכן הוא חייב בכל החיובים של תפילת חובה. את דברי הרי"ף ניתן להבין בשתי דרכים: 1. המתפלל תפילת ערבית מקבל על עצמו תפילה זו כחובה, וכשטועה בתפילה שקיבל על עצמו, חייב לחזור ולהתפלל ללא טעות. 2. אדם שהתפלל תפילת ערבית בעבר או לפחות הרגיל להתפלל תפילת ערבית, מקבל על עצמו את תפילת ערבית כתפילת חובה, וחייב להתפלל תפילת ערבית בכל יום.

לפי הדרך הראשונה מתורצת הקושיה מ"טעה ולא הזכיר של ראש חודש ערבית", לפי השנייה מתורצת גם הקושיה מ"טעה ולא התפלל ערבית מתפלל בשחרית שתיים"².

¹ מתוס' [שבת ט: ד"ה למ"ד] מוכח שהם לא תלו את המחלוקת במקור דין תפילה.

² מלשון הרי"ף משמע שהוא מפרש כדרך הראשונה, ולכן מביא הסבר זה רק בקשר לדין מי שטעה בתפילתו, את הקושיה מ"טעה ולא התפלל ערבית מתפלל בשחרית שתיים" הוא מתרץ כתוס' שתפילת ערבית אינה חובה

ב. תוס' [כו. ד"ה טעה] ותלמידי רבינו יונה [יח. ד"ה גמ'] מפרשים: "הא דאמרינן דתפלת ערבית רשות היינו לגבי מצוה אחרת והיא עוברת דאז אמרינן תדחה תפלת ערבית מפניה אבל לחנם אין לו לבטלה". לדעת תוס', פירוש המושג "רשות" אינו שקיום התפילה תלוי ברצונו האישי, אלא שהתפילה אינה מהווה חובה אלא מצוה, ולכן אסור לאדם לבטל מצוה זו ללא סיבה [גם הרי"ף מביא הסבר זה, אך תלמידי רבינו יונה [יח. ד"ה גמ'] מדייקים מדבריו שהוא סומך יותר על ההסבר הראשון].

ג. רא"ה [ד"ה אמר ר' יצחק]: המימרות הללו הן למאן דאמר תפילת ערבית חובה. הנפקא מינה בין הכיוונים השונים היא בהסבר הגמ' במסכת שבת [ט:], האומרת שלמאן דאמר תפילת ערבית רשות "כיון דשרא המייניה לא מטרחינן ליה" [=כיון שהתיר חגורתו לאכול אין מטריחים אותו להתפלל תחילה, אלא מסיים סעודתו ואז מתפלל]. לשיטת התוס', הגמ' עוסקת בכל אדם - כיוון שערבית מצוה ולא חובה, אם לא התיר חגורתו צריך להתפלל ואז לאכול, ואם התיר חגורתו רשאי לאכול לפני שמתפלל. לשיטת הרא"ה, אין חיוב להתפלל, ואף כשלא התיר חגורתו אינו צריך להתפלל. בגמ' מדובר כשקיבל על עצמו בפירוש להתפלל היום תפילת ערבית, ולמרות קבלתו, אם התיר חגורתו רשאי להקדים סעודתו לתפילתו³.

הרי"ף [שפ] והרמב"ם [פ"א ה"ו] פוסקים, שבזמננו חובה להתפלל ערבית. וזה לשון הרמב"ם: "ואף על פי כן נהגו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית וקבלו עליהם כתפלת חובה".

למרות שעם ישראל קיבל על עצמו להתפלל ערבית, וחובה על כל אחד ואחד להתפלל תפילת ערבית, יש נפקותות למעשה לכך שתפילת ערבית ביסודה היא תפילת רשות:

א. הרמב"ם [הל' תפילה פ"ג ה"ז] פוסק: "יש לו להתפלל ערבית... קודם שתשקע החמה... לפי שתפלת ערבית רשות אין מדקדיקין בזמנה". לדעת הרמב"ם, תפילות החובה מקבילות הן לכל המצוות, שרק בזמן המיועד למצוה מקיימים את המצוה. לתפילות רשות אין זמן מחייב. תפילת ערבית אינה תפילת חובה אלא קיבלנו על עצמנו להתפלל תפילת רשות, ולכן אין מדקדיקים בזמנה.

ב. הרמב"ם [הל' תפילה פ"י ה"ו] פוסק: "מי שהיה עומד בתפלה ונזכר שכבר התפלל פוסק ואפילו באמצע ברכה. ואם היתה תפלת ערבית אינו פוסק שלא התפלל אותה מתחילה אלא על דעת שאינה חובה". גם כאן מביא הרמב"ם אותו יסוד. תפילת ערבית היא "חפצא של תפילת רשות" החיוב להתפלל הוא חיוב המוטל על הגבירא. לכן המתחיל

אלא מצוה, ואין לבטלה בחינם. תלמידי רבינו יונה [יח. ד"ה גמ'] מצטטים את הבה"ג המפרש כדרך השנייה, וכך הם מפרשים גם את דברי הרי"ף. לפי פירושה הם מבארים שאף על גב ש"הרב אלפסי ז"ל כתבם שניהם [=גם את תירוץ בה"ג וגם את תירוץ התוס'] בפרקין לקמן, ונראה מדבריו שסומך יותר על תירוץ בעל הלכות ז"ל.

³ הסברו של הרי"ף לסוגיה זו תלוי בשני הפירושים שהובאו בהערה הקודמת לדבריו. לפי פשוט לשונו הוא מסביר גמ' זו כתוס'. לפי פירושה של תלמידי רבינו יונה הוא מבאר גמ' זו כפירוש בה"ג שהסוגיה עוסקת במי שקיבל על עצמו להתפלל ערבית [כך מפורש בדברי הבה"ג ס"א הלכות ברכות פרק רביעי]. יש לשים לב שהרי"ף [שבת ד.] פוסק "והאידנא נהוג עלמא בתפלת ערבית מנהג חובה ואף על גב דשרא המייניה מטרחינן ליה". לשיטת תלמידי רבינו יונה יש להסביר שהרי"ף מחלק בין קבלה של אדם פרטי לבין קבלה של כל ישראל.

תפילה על דעת שהיא תפילת ערבית יכול להמשיך אותה בתורת נדבה, כיוון שגם תפילת ערבית וגם תפילת נדבה הן חפצא של תפילת רשות [הראב"ד משיג על הרמב"ם וכותב: "אין כאן נחת רוח". ומבאר הכסף משנה, שלדעת הראב"ד, תפילת ערבית לאחר שקיבלה כחובה, היא חפצא של תפילת חובה. עיין גם חידושי רבינו חיים הלוי מבריסק].

ג. הרמב"ם [הל' תפילה פ"ט ה"ט] פוסק: "ואינו חוזר להתפלל בקול רם ערבית לפי שאין תפילת ערבית חובה לפיכך לא יברך ברכות לבטלה, שאין כאן אדם שנתחייב בהם כדי להוציאו ידי חובתו"⁴.

ד. תוס' [כז: ד"ה הלכה, ד: ד"ה דאמר] סוברים שכיוון שתפילת ערבית רשות, מותר להפסיק בין גאולה לתפילה באמירת קדיש [דין זה מוסבר באריכות לעיל עמ' 40-41].

סיכום

נחלקו תנאים ואמוראים אם תפילת ערבית רשות או חובה. רוב הראשונים פוסקים שתפילת ערבית רשות, והריטב"א פוסק שתפילת ערבית חובה.

תוס' סוברים שתפילת ערבית מצוה, ואין לבטלה בחינם, הרא"ה סובר שאדם רשאי לבטל תפילת ערבית.

הרי"ף פוסק שעם ישראל קיבל על עצמו להתפלל תפילת ערבית, וכיום היא חובה. הרמב"ם סובר שמנהג ישראל אינו הופך את התפילה לחפצא של תפילת חובה, ולכן מותר להתפלל אותה לפני זמנה, ניתן להשלים תפילת ערבית כתפילת נדבה, ושליח ציבור אינו יכול להוציא מי שאינו בקי בתפילה זו.

הלכה

השו"ע סובר כשיטת הרי"ף והרמב"ם שעם ישראל קיבלו על עצמם תפילת ערבית כתפילת חובה, ולכן הוא אינו מציין שדין תפילת ערבית שונה משאר תפילות היום. אמנם הוא פוסק ששליח ציבור אינו חוזר על תפילתו [סי' רלז], שדין סמיכת גאולה לתפילת ערבית שונה מדין סמיכת גאולה לתפילת שחרית, ולכן מותר בערבית להפסיק ולהכריז "יעלה ויבוא" וכן עדיף להתפלל ערבית בציבור מלסמוך גאולה לתפילה [סי' רלו סע' ב-ג]. המגן אברהם [סי' קז סק"ג] מדויק מדברי השו"ע [שם סע' א], שהוא פוסק כראב"ד, שהמתפלל ערבית ונזכר שהתפלל, פוסק באמצע ברכה ואינו משלימה כתפילת נדבה.

המשנה ברורה [סי' קו סק"ד] פוסק שנשים חייבות בתפילת שחרית ומנחה ואינן חייבות בתפילת ערבית. נשים לא קיבלו על עצמן תפילת ערבית, ולכן אינן חייבות בה [אמנם דינו של המשנה ברורה תלוי בשני התירושים של הראשונים. לפי תירוץ התוס', שתפילת ערבית אינה חובה אבל אין לבטלה בחינם, גם לנשים אין לבטל את התפילה בחינם].

⁴ דינו של הרמב"ם צריך עיון, מדוע הברכות הן ברכות לבטלה, הרי האדם שאינו בקי רוצה להתפלל ערבית כמו כל הציבור. במיוחד קשה, הרי האדם שאינו בקי חייב להתפלל כיוון שכל ישראל קיבלו על עצמם להתפלל תפילת ערבית כחובה. נראה לפרש, שאדם רשאי להתפלל אפילו כשאין לו חיוב להתפלל, אך הוצאת ידי חובת תפילה מקבילה להוצאת ידי חובת ברכות. בברכות המצוות שהן חובה אף מי שכבר קיים את המצוה יכול להוציא את חברו, אך בברכות הנהנין "יצא אינו מוציא". גם לאחר הקבלה שקיבלו ישראל להתפלל ערבית, תפילת ערבית היא "חפצא של תפילת רשות", ולכן מי שיצא אינו מוציא.